ANTIK TEATR SAN’ATINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHI: YUNONISTON, RIM HAMDA O‘RTA OSIYO ARXEOLOGIK DALILLARI

Abdulhafizova Ruhshona Baxtiyor qizi

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti

Namangan filiali

o‘zga tilli guruhlarda rus tili yo‘nalishi

2-bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: **Shamsiddinov Bahodir**

ANNOTATSIYA

Maqolada antik teatrning diniy-marosimiy muhit bilan bog‘liq shakllanishi, qadimgi Yunonistonda dramatik janrlar va sahna me’morchiligining rivojlanishi, Rim teatrining o‘ziga xos xususiyatlari hamda ellinistik davr O‘rta Osiyosidagi teatr madaniyati dalillari tahlil qilinadi. Tadqiqot tarixiy-qiyosiy, manbashunoslik va arxeologik ma’lumotlarni talqin qilish usullariga tayanadi. Aristotelning «Poetika» asari, antik teatr yodgorliklari haqidagi ilmiy tavsiflar, Rimdagi Pompey teatri va Afg‘oniston shimolidagi Oy Xonim (Ai-Khanoum) majmuasi misolida teatrning marosimdan jamoaviy badiiy institutga aylanish yo‘llari ochib beriladi. Natijalar madaniy almashinuv jarayonida sahnaviy an’analarning tarqalganini ko‘rsatsa-da, har qanday marosimni zamonaviy ma’nodagi teatr deb atash ilmiy jihatdan ehtiyotkorlikni talab qilishi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: antik teatr, Yunoniston, Rim, Dionis, tragediya, komediya, Aristotel, Pompey teatri, Oy Xonim, ellinizm, arxeologik manba.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются становление античного театра в связи с религиозно-обрядовой культурой, развитие драматических жанров и театральной архитектуры Древней Греции, особенности римского театра и археологические свидетельства

театральной культуры эллинистической Центральной Азии. Используются сравнительно-исторический и источниковедческий подходы, а также анализ археологических материалов. На примере «Поэтики» Аристотеля, театра Помпея в Риме и комплекса Ай-Ханум раскрывается превращение сценического действия в общественный художественный институт. Подчеркивается необходимость различать обрядовое представление и театр в узком историческом смысле.

Ключевые слова: античный театр, Греция, Рим, Дионис, трагедия, комедия, Аристотель, театр Помпея, Ай-Ханум, эллинизм, археология.

ABSTRACT

This article examines the emergence of ancient theatre in ritual contexts, the development of dramatic genres and theatre architecture in Greece, the distinctive features of Roman theatre, and archaeological evidence for theatrical culture in Hellenistic Central Asia. It employs comparative historical analysis, source criticism, and interpretation of archaeological findings. Aristotle’s Poetics, Pompey’s Theatre in Rome, and the site of Ai-Khanoum illustrate how performance developed into a public cultural institution. The study also stresses that ritual performances should not automatically be equated with theatre in the narrower historical sense.

Keywords: ancient theatre, Greece, Rome, Dionysus, tragedy, comedy, Aristotle, Theatre of Pompey, Ai-Khanoum, Hellenism, archaeology.

KIRISH (INTRODUCTION)

Teatr madaniyati insoniyatning badiiy tafakkuri, diniy tasavvurlari va jamoaviy hayotini o‘rganishda muhim tarixiy hodisadir. U faqat sahnadagi tomosha emas, balki muayyan jamiyatning marosimlari, siyosiy institutlari, adabiy didi va jamoaviy xotirasi bilan bog‘liq murakkab madaniy amaliyot sifatida shakllangan. Antik Yunoniston teatrida mifologik syujetlar ijtimoiy-axloqiy savollarni ifodalash vositasiga aylangan, Rimda esa sahna san’ati shahar hayoti va ommaviy tomosha madaniyati bilan yanada yaqinlashgan [1], [2].

Maqolaning dolzarbligi shundaki, teatrning qadimgi tarixini izohlashda og‘zaki rivoyatlar, yozma manbalar va moddiy yodgorliklar ko‘pincha bir-biri bilan aralashtiriladi. Masalan, diniy marosimlarning mavjudligi badiiy sahna an’analari uchun sharoit yaratishi mumkin, ammo alohida teatr binosi yoki dramaturgik matn mavjudligini o‘z-o‘zidan isbotlamaydi. Xuddi shuningdek, ellinistik madaniyatning O‘rta Osiyoga tarqalishi mintaqaning barcha hududlarida bir xil teatr tizimi bo‘lganini anglatmaydi [3], [4].

Tadqiqotning maqsadi — antik teatrning kelib chiqishi va taraqqiyot bosqichlarini tarixiy manbalar asosida tahlil qilish, Yunoniston va Rim teatrlarining umumiy hamda farqli tomonlarini aniqlash, Oy Xonim yodgorligi misolida O‘rta Osiyoning ellinistik teatr makoniga aloqadorligini baholashdir. Vazifalar teatrdagi diniy-marosimiy asoslarni izohlash, dramaturgiya va ijro shakllaridagi o‘zgarishlarni ko‘rsatish, teatr me’morchiligining tarixiy dalillarini tavsiflash va mintaqaviy madaniy aloqalarga ehtiyotkor ilmiy xulosa berishdan iborat.

MATERIALLAR VA METODLAR (MATERIALS AND METHODS)

Tadqiqot manbaviy asosini Aristotelning «Poetika» asari, qadimgi yunon teatrlarining me’moriy tavsiflari, Rimdagi Pompey teatriga doir muzey va ilmiy-ma’lumotnoma materiallari, shuningdek Afg‘onistonning shimolidagi Oy Xonim yodgorligi bo‘yicha arxeologik izlanishlar tashkil etdi [1]–[4]. Asl maqolada keltirilgan O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi va Inlibrary.uz ma’lumotlari qo‘shimcha bibliografik yo‘nalish sifatida hisobga olindi, biroq aniq maqola yoki sahifa ko‘rsatilmagani sababli ularga tekshirilmagan faktlar bog‘lanmadi.

Tarixiy-qiyosiy metod orqali qadimgi Yunoniston va Rimda spektakl tashkil etish, tomoshabin hamda sahna munosabatlari solishtirildi. Manbashunoslik tahlili yordamida yozma mualliflarning kuzatuvlari bilan keyingi davr talqinlari ajratildi. Arxeologik yondashuv teatr inshootlarining o‘rni, shakli va mavjudligi to‘g‘risidagi materiallarni baholashga xizmat qildi. Tahlilda «marosim», «dramaturgiya», «teatr inshooti» va «ommaviy tomosha» tushunchalari bir-biridan farqlab qo‘llanildi.

Mazkur ish yangi dala qazishmalari yoki mustaqil arxeologik o‘lchovlarni o‘z ichiga olmaydi; u mavjud yozma va ilmiy ma’lumotlarning tahliliy umumlashtirilishidir. Shu bois tadqiqot xulosalari asosan manbalarda qayd etilgan holatlar va ularni qiyoslash bilan cheklanadi.

NATIJALAR (RESULTS)

Qadimgi Yunoniston teatrining shakllanishi Dionisga bag‘ishlangan marosimiy qo‘shiqlar va jamoaviy ijro amaliyotlari bilan bog‘liq talqin qilinadi. Aristotel tragediyaning dastlabki shakllarini difiramb bilan, komediyaning boshlang‘ich yo‘nalishlarini esa marosimiy qo‘shiqlar bilan aloqador holda izohlaydi. U Esxilning ikkinchi aktyorni kiritgani, xor ahamiyatini qisqartirgani, Sofoklning esa uchinchi aktyor va sahna bezaklarini rivojlantirgani haqida yozadi [1]. Bu ma’lumotlar dramada jamoaviy xor ijrosidan dialog va murakkab syujetga o‘tish jarayonini anglash imkonini beradi.

Afina shahridagi Dionis teatrida tomoshalar diniy bayramlar, jamoat hayoti va dramaturglar bellashuvi bilan bog‘liq holda rivojlandi. Tragediya va komediya nafaqat ko‘ngilochar asarlar, balki axloqiy tanlov, hokimiyat, insonning burchi va jamiyatdagi ziddiyatlarni yorituvchi sahnaviy janrlar sifatida shakllandi. Esxil, Sofokl, Yevripid va Aristofan ijodi mazkur adabiy-madaniy muhitning muhim namunalari hisoblanadi. Teatr me’morchiligida tomoshabinlar o‘rindig‘i, ijro maydoni va sahna qurilmalari vaqt o‘tishi bilan murakkablashib bordi [1], [5].

Teatrning qadimgi yunoncha «theatron» atamasi tomosha qilish joyi ma’nosi bilan bog‘liq. Ijro maydoni, xor va aktyorlar o‘rtasidagi munosabat antik sahnaga xos tuzilmani yuzaga keltirdi. Tragediya va komediyaning ramziy niqoblari keyingi davrlarda teatr san’atining tanilgan belgilariga aylangan. Biroq antik aktyorlik kiyimi, niqoblarning vazifasi va spektaklning texnik ko‘rinishi davr hamda makonga qarab farqlangan; ularni barcha antik teatrlar uchun bir xil tasavvur qilish to‘g‘ri emas [1], [5].

Rim teatrida yunon dramaturgik tajribasi mahalliy ommaviy tomosha va sahna san’ati bilan uyg‘unlashdi. Plavt komediyalari hamda Seneka tragediyalari Rim adabiy teatrining

muhim namunalaridir. Rim shahridagi birinchi doimiy tosh teatr sifatida miloddan avvalgi 55-yilda Pompey tomonidan qurdirilgan teatr qayd etiladi. Bu inshootning mavjudligi Rimda sahna me’morchiligining ulkan jamoat binosi ko‘rinishida mustahkamlanganini ko‘rsatadi [2]. Gladiator janglari esa umumiy tomosha madaniyatining boshqa shakli bo‘lib, ularni teatr dramasi bilan aynanlashtirish mumkin emas.

O‘rta Osiyo bilan bog‘liq eng muhim moddiy dalillardan biri hozirgi Afg‘oniston shimolidagi Oy Xonim (Ai-Khanoum) yodgorligidir. Bu yerda ellinistik shahar tarkibida teatr binosining qoldiqlari aniqlangan. Fransiya Madaniyat vazirligining Afg‘oniston arxeologiyasi loyihasi ma’lumotiga ko‘ra, shahar miloddan avvalgi IV asr oxiridan II asr o‘rtalarigacha yashagan, qazishmalar 1960-yillardan boshlab olib borilgan. Teatr shahar majmuasining boshqa jamoat va diniy binolari bilan birga qayd etiladi [3]. Demak, ellinistik davrda mintaqaning ayrim markazlarida yunoncha teatr me’morchiligi mavjud bo‘lgani arxeologik dalillar bilan tasdiqlanadi.

Biroq Oy Xonim teatrining topilishi So‘g‘diyona yoki butun O‘rta Osiyoda aynan bir xil teatr repertuari, aktyorlar tarkibi yoxud doimiy dramatik musobaqalar bo‘lganini mustaqil ravishda isbotlamaydi. Mazkur masalalarni aniqlash uchun mahalliy yozma manbalar, sahnaviy tasvirlar, moddiy ashyolar va har bir yodgorlikning aniq arxeologik konteksti zarur [3], [4].

MUHOKAMA (DISCUSSION)

Tahlil antik teatr tarixida uch o‘zaro bog‘liq, ammo bir xil bo‘lmagan jarayonni ko‘rsatdi: marosimiy ijro amaliyotining rivojlanishi, mustaqil dramatik asarning shakllanishi va doimiy teatr me’morchiligining paydo bo‘lishi. Yunonistonda bu yo‘nalishlar Dionis bayramlari hamda shahar-davlatning jamoat faoliyati doirasida bir-biriga yaqinlashgan. Aristotel bayon qilgan aktyorlar sonining ko‘payishi va dialogning kuchayishi teatrning badiiy imkoniyatlari kengayganini ko‘rsatuvchi manbaviy belgidir [1].

Rim teatrining tarixiy tajribasi esa avvalgi yunon shakllarining oddiy takrori emas: tomosha binolarining shahardagi siyosiy va me’moriy mavqei o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘ladi. Pompey teatri misolida teatr inshooti sahnaviy vazifasi bilan bir qatorda siyosiy nufuz va jamoat hayoti makoniga aylangan [2]. Bu holat san’at tarixini shaharsozlik hamda hokimiyat ramzlari bilan birgalikda tadqiq etish zarurligini ko‘rsatadi.

O‘rta Osiyo materiallarining talqinida «madaniy ta’sir» va «bevosita vorislik» orasidagi farq muhimdir. Iskandar Makedonskiy yurishlari va undan keyingi ellinistik davlatlar davrida mintaqada yunoncha shahar madaniyati bilan mahalliy an’analar o‘zaro ta’sirlashgan. Oy Xonim teatrining mavjudligi bunday aloqalarning moddiy ko‘rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Ammo boshqa hududlardagi raqs, musiqa, diniy udum yoki tasviriy san’at namunalarini faqat tashqi o‘xshashlik asosida yunon teatrining to‘g‘ridan-to‘g‘ri davomi sifatida ko‘rsatish to‘g‘ri emas [3], [4].

Dastlabki matnda O‘rta Osiyodagi ayrim zardushtiylik marosimlari, niqoblar va me’moriy yodgorliklar teatrning bevosita isboti sifatida tavsiflangan. Bunday munosabatni qo‘llash uchun topilmaning sanasi, arxeologik muhiti, amaliy vazifasi va mustaqil tadqiqotga oid aniq bibliografik dalil zarur. Hozirgi maqolada ushbu holatlar teatr bilan bog‘liq ehtimoliy marosimiy muhit sifatida ajratildi, isbotlangan doimiy teatr inshooti sifatida emas. Bu yondashuv mintaqaviy madaniyatni inkor etmaydi; aksincha, uni ilmiy asosda yanada aniqroq o‘rganish uchun yo‘nalish beradi.

Yana bir metodologik masala teatrni mutlaqo barcha xalqlarda bir xil yo‘l bilan vujudga kelgan hodisa deb baholashdir. Marosim, qo‘shiq, raqs va voqeani ijro etish ko‘plab madaniy muhitlarda mavjud bo‘lsa-da, teatrdagi dramatik matn, alohida ijrochi va tomoshabin, doimiy sahna makoni kabi belgilar turli zamonlarda turlicha shakllangan. Shuning uchun antik teatrni umumjahon ijro san’ati tarixidagi muhim model deb qarash mumkin, lekin barcha teatr an’analarining yagona kelib chiqish manbai deb qat’iy hukm chiqarib bo‘lmaydi.

XULOSA (CONCLUSION)

O‘rganilgan materiallar asosida antik teatrning shakllanishi diniy marosim, jamoaviy ijro, dramaturgiya va shahar madaniyati o‘rtasidagi uzoq muddatli munosabatlar natijasi bo‘lgan, degan xulosaga kelindi. Yunon teatrining tarixiy ahamiyati tragediya va komediyani rivojlantirishi, sahnada dialog hamda obrazning badiiy vazifasini kuchaytirishi bilan izohlanadi. Aristotelning «Poetika» asari bu jarayonni tahlil qilish uchun muhim yozma manbadir [1].

Rimda antik teatr yunon sahna tajribasini o‘zlashtirgan holda monumental jamoat me’morchiligi bilan uyg‘unlashdi. Miloddan avvalgi 55-yilda qurdirilgan Pompey teatri Rim shahridagi doimiy tosh teatr tarixida muhim bosqich sanaladi [2]. O‘rta Osiyoga yaqin ellinistik makonda joylashgan Oy Xonim teatrining arxeologik dalillari esa yunoncha sahnaviy me’morchilikning mintaqada mavjud bo‘lganini tasdiqlaydi [3].

Kelgusida qadimgi mintaqaviy ijro madaniyatini o‘rganishda teatr binolari, devoriy suratlar, niqoblar, yozuvlar va marosim tavsiflarini yagona manbashunoslik mezonlari asosida qiyoslash maqsadga muvofiq. Bunda dalillangan xulosalar, tarixiy taxminlar va keyingi davr badiiy talqinlari alohida ko‘rsatilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Aristotel. Poetika (Poetics). IV–VI boblar. Elektron matn: The Internet Classics Archive, Massachusetts Institute of Technology. https://classics.mit.edu/Aristotle/poetics.1.1.html

2. The Metropolitan Museum of Art. Theater and Amphitheater in the Roman World. Heilbrunn Timeline of Art History. https://www.metmuseum.org/it/essays/theater-and-amphitheater-in-the-roman-world

3. Ministère de la Culture (France). Afghanistan Heritage: Ai Khanoum. https://archeologie.culture.gouv.fr/afghanistan/en/a-propos/ai-khanoum

4. Ai Khanoum and Greek Domination in Central Asia. Tadqiqot materiali (PDF). https://northcoastantiquarian.com/wp-content/uploads/2022/06/ai-khanoum-and-greek-domination-in-central-asia_content-file-pdf-1.pdf

5. UNESCO World Heritage Centre. Ancient Greek Theatres. Tentative Lists, No. 5869. https://whc.unesco.org/en/tentativelists/5869

6. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. 1-jild.

7. Inlibrary.uz ilmiy elektron kutubxonasi.

8. Gulbaxor, M., & Bahodir, S. (2025). TIL O ‘RGANISHDA CHATGPT, TARJIMA TIZIMLARI VA ULARNING SAMARADORLIGI. TADQIQOTLAR, 76(3), 17-21.

9. Muzaffar, G., & Bahodir, S. (2025). INSON ORGANIZMIDA UCHRAYDIGAN ICHKI KASALIKLAR. TADQIQOTLAR, 76(2), 71-74.

10. Bakhodir, S., & Dilshoda, R. (2025). EASTERN THINKERS OF THE ERA OF THE FIRST RENAISSANCE. Global Science Review, 8(1), 682-687.

11. Zebo, N., & Bahodir, S. (2025). O ‘RTA ASRLARDA ANGLIYA (V-XV ASRLAR). Global Science Review, 11(1), 85-90.

12. Шамсиддинов, Б., & Гуламов, М. (2023). ЛОГИЧЕСКИЕ СООТНОШЕНИЯ ФИЛОСОФИИ С ЛИТЕРАТУРОЙ. Oriental Art and Culture, 4(3), 332-335.

13. Shamsiddinov, B. J., & Jakbaraliyva, Z. (2022). Scientific and Empirical Relations of Philosophy and Literature. Spanish Journal of Innovation and Integrity, 7, 70-73.

14. Abdullaev, U. B., & Shamshiddinov, B. (2024). O ‘RTA ASRLAR YOZMA MANBALARIDAGI ETNIK NOMLAR. Ijtimoiy-gumanitar sohada ilmiy-innovatsion tadqiqotlar, 1(1).

15. Шамсиддинов, Б. Ж., & Жакбаралиева, З. О. (2022). АБУ АЛИ ИБН СИНО ТИББИЙ ТАРБИЯ ХУСУСИДА. Oriental Art and Culture, 3(2), 670-674.

16. Shamsiddinov, B. (2022). The importance of supporting innovative activities of entrepreneurs in uzbekistan. ASIA PACIFIC JOURNAL OF MARKETING & MANAGEMENT REVIEW ISSN: 2319-2836 Impact Factor: 8.071, 11(11), 165-170.

17. Шамсиддинов, Б. Ж. (2023). МАМЛАКАТИМИЗ МИЛЛИЙ ЮКСАЛИШНИНГ ИЖТИМОИЙФАЛСАФИЙ АСОСЛАРИ. Oriental Art and Culture, 4(5), 345-350.

18. Шамсиддинов, Б. (2020). Тарбия жараёнида шар мутафаккирларининг қ педагогик ва психологик қарашлари. In Актуальные вопросы развития современного

общества, экономики и профессионального образования (pp. 268-271). Российский государственный профессионально-педагогический университет.

19. Shamsiddinov, B. B. DINSHUNOSLIKNING BOSHQA FANLAR BILAN ALOQASI.

20. Shamsiddinov, B. B. Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi.

21. YANGI, V. T. V. M., & YONDASHUVLARI, T. H. OZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TALIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI “ZAMONAVIY JAHON TARIXSHUNOSLIGIDA FARG’ONA.

22. YANGI, V. T. V. M., & YONDASHUVLARI, T. H. OZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TALIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI “ZAMONAVIY JAHON TARIXSHUNOSLIGIDA FARG’ONA.

23. Shamsiddinov, B. B. DINSHUNOSLIKNING BOSHQA FANLAR BILAN ALOQASI.

24. Shamsiddinov, B. B. Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi.

25. Shamsiddinov, B. M. U. (2026, June). HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC FEATURES OF POTTERY-RELATED RITUALS IN THE FERGANA VALLEY. In *International Conference Platform* (No. 6, pp. 135-143).

26. Ruxshona, A., & Bahodir, S. (2026). IS’HOQXON IBRATNING MA’RIFATPARVARLIK FAOLIYATI VA ILMIY MEROSI. Ustozlar uchun, 104(1), 284-292.

27. Bahodir, S. (2026). TALABALARNING MUSTAQIL TA’LIMINI TASHKIL ETISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING O ‘RNI VA AHAMIYATI. Лучшие интеллектуальные исследования, 78(1), 496-510.

28. Bahodir, S. (2026). ZAMON TANLAMAS TRAGEDIYA: SOFOKLNING “SHOH EDIP” ASARIDA TAQDIR, BILISH VA INSON MAS’ULIYATI. Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi, 79(2), 274-279.

29. Farangizbegim, S., & Bahodir, S. (2026). QADIMGI HINDISTON SIVILIZATSIYASI: SHAKLLANISHI, TARAQQIYOT BOSQICHLARI VA JAHON TARIXIDAGI O ‘RNI. Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi, 79(2), 267-273.

30. Farangizbegim, S., & Bahodir, S. (2026). 1918–1939-YILLARDA GERMANIYA: VEYMAR RESPUBLIKASIDAN NATSISTLAR DIKTATURASIGACHA. Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi, 79(2), 254-266.
31. Farangizbegim, S., & Bahodir, S. (2026). ARAB XALIFALIGI TARIXI (NARSHAXIYNING “BUXORO TARIXI” ASARI MISOLIDA). Ustozlar uchun, 105(1), 306-318.
32. Farangizbegim, S., & Bahodir, S. (2026). IJTIMOIY SIYOSAT VA UNING AMALGA OSHIRILISH BOSQICHLARI. Лучшие интеллектуальные исследования, 78(1), 482-495.